

The Founding Influence of Cultural Elements in the Descriptions of Paradise in the Qur'ân: A Reading in the Context of the Process of Revelation

Soner Aksoy^{1,*}

¹ Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Tafsîr, Sakarya/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 16/07/2024

Accepted: 15/11/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

In the Qur'ân, one of the principal parts of the afterlife is Paradise (Jannah). Paradise is described as the place where those who believe in Allâh in this world and perform righteous deeds as a consequence of their faith will be rewarded with blessings in the Hereafter. From this perspective, many verses in the Qur'ân mention various blessings of the life in Paradise. Especially in the Meccan sûrahs, vivid and concrete descriptions of Paradise are extensively provided. These descriptions are generally intertwined with the cultural habits of the interlocutors. On the other hand, in the Medinan sûrahs, it is observed that concrete descriptions of Paradise noticeably decrease, and more abstract and universal themes come to the forefront. Therefore, the subject and scope of the research revolve around the descriptions of Paradise in the Qur'ân. The main aim of the research is to determine the extent and nature of the influence of local and cultural elements in the descriptions of Paradise in the Qur'ân, within the context of the revelation process of the divine revelation. Because reducing the blessings of Paradise solely to a historical and cultural context confines the objective reality they indicate within the boundaries of history. Accordingly, reducing the descriptions of Paradise to the perception of the recipients during the revelation period, and disregarding their foundational impact on the reality of paradise life, constitutes the problem statement of the research. In this framework, first, information about the revelation process of the Qur'ân has been provided. Then, the descriptions of Paradise in the Meccan and Medinan sûrahs have been identified, emphasizing their foundational impact on Paradise life. In this context, the research generally employed methods of data collection, classification, and analysis. As a result, it has been observed that there is a gradual progression from concrete to abstract in the descriptions of Paradise. It has been understood that the local and historical elements in the descriptions of Paradise are not merely used as tools; rather, they play a foundational role in the recipients' understanding of the objective reality of Paradise life. Furthermore, the local and historical elements in the blessings of Paradise not only have a foundational impact on the reality of paradise life but also demonstrate a powerful and realistic dialogue established with human perception, sociology, and culture. Because when we view culture as the complex fabric of realities experienced and perceived by humans in various ways in this life, mentioning cultural motifs in the blessings of Paradise points to this realistic dialogue. The Qur'ânic verses stating that everything one desires is available in Paradise provide everyone with the opportunity to construct Paradise according to their own cultural reality and experience to some extent. Therefore, this examination of the blessings of Paradise reveals that cultural habits have a foundational impact on how individuals perceive the understanding of unseen truths.

Keywords: Tafsîr, Qur'ân, Meccan-Medinan, Descriptions of Paradise, Culture, Founding Influence.

Kur'ân'daki Cennet Tasvirlerinde Kültürel Unsurların Kurucu Etkisi: Nüzul Süreci Bağlamında Bir Okuma

Süreç

Geliş: 16/07/2024

Kabul: 15/11/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Kur'ân'da ahiret hayatının başlıca kısımlarından biri cennettir. Cennet, bu dünyada Allah'a inanan ve imanlarının bir sonucu olarak salih amel işleyenlerin ahirette nimetlerle ödüllendirileceği yer olarak ifade edilir. Bu açıdan Kur'ân'ın pek çok âyetinde cennet hayatına dair çeşitli nimetlerden bahsedilir. Özellikle Mekkî sûrelerde yoğun bir şekilde somut cennet tasvirleri yapılır. Bu tasvirlerin ise genellikle muhatapların kültürel alışkanlıklarıyla iç içe olduğu görülür. Diğer yandan Medenî sûrelerde ise somut cennet tasvirlerinin belirgin olarak azaldığı daha soyut ve evrensel temaların öne çıktığı fark edilmektedir. Dolayısıyla araştırmanın konusunu ve kapsamını Kur'ân'daki cennet tasvirleri oluşturmaktadır. Araştırmanın temel amacı ise vahyin nüzul süreci bağlamında Kur'ân'daki cennet tasvirlerinde yerel ve kültürel unsurların ne ölçüde ve nasıl bir etkisinin olduğunu tespit edilmesidir. Zira cennet nimetlerini tamamen tarihsel ve kültürel bir bağlama indirgemek, bu nimetlerin işarette bulunduğu nesnel gerçekliği tarihin sınırlarına hapsedmeye yol açmaktadır. Buna göre cennet tasvirlerinin nüzul dönemi muhataplarının algısına indirgenmesi ve bu tasvirlerin cennet hayatına yönelik yapıcı ve kurucu etkisinin göz ardı edilmesi araştırmanın problemini teşkil etmektedir. Bu çerçevede ilk olarak Kur'ân'ın nüzul süreci hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Mekkî ve Medenî sûrelerdeki cennet tasvirleri tespit edilerek bu tasvirlerin cennet hayatına yönelik kurucu etkisi üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda araştırmada genel olarak veri tespiti, tasnifi ve analizi yöntemi kullanılmıştır. Neticede cennet tasvirlerinde somuttan soyuta doğru giden tedrici bir yolun takip edildiği görülmüştür. Cennet tasvirlerindeki yerel ve tarihsel unsurların ise salt bir araç olarak kullanılmadığı, bilakis cennet hayatının nesnel gerçekliğine dair muhatapların zihin dünyasında kurucu bir rol oynadığı anlaşılmıştır. Ayrıca cennet nimetlerindeki yerel ve tarihsel unsurlar, cennet hayatının gerçekliğine dair kurucu bir etkiye sahip olmanın yanı sıra insanın algısı, sosyolojisi ve kültürüyle kurulan güçlü ve gerçekçi diyalogu da göstermektedir. Zira kültürü, insanın bu hayatta farklı açılardan yaşadığı ve tecrübe ettiği gerçeklik olarak gördüğümüzde, cennet nimetlerinde kültürel motiflerin zikredilmesi bu gerçekçi diyaloga işaret etmektedir. Bu bakımdan cennet tasvirlerinde kişinin canının istediği her şeyin orada olduğunun belirtilmesi, herkese bir yönüyle kendi kültürel gerçekliğine ve tecrübesine göre cenneti inşa etme imkânı da tanınmaktadır. Dolayısıyla cennet nimetleri üzerine yapılan bu inceleme, kültürel alışkanlıkların gaybî hakikatlerin idrak edilmesindeki kurucu etkisini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Mekkî-Medenî, Cennet Nimetleri, Kültür, Kurucu Etki.

Giriş

Kültür kavramı, farklı tanımlar yapılmakla birlikte genel olarak birey, toplum ve toplulukların düşünsel, dinsel ve estetik birikimini, yaşam tarzını, inançlarını, örf ve adetlerini ifade eder.¹ Bu açıdan kültür farklı yönleriyle yaşanan ve tecrübe dilen bir gerçeklik olarak tezahür etmektedir. Bununla beraber her milletin ve toplumun kendine has bir kültürü olup bütün toplumları kuşatan evrensel bir kültürden söz etmek mümkün gözükmemektedir.² Kültürün önemli unsurlarından birisini de dini inançlar ve öğretiler oluşturmaktadır. Zira din ile kültür arasında sıkı bir ilişki vardır. Bu ilişkinin özellikle semâvî dinler açısından karşılıklı olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki din bir taraftan içinde doğduğu kültürü kendi ilke ve esasları doğrultusunda şekillendirirken diğer taraftan kaçınılmaz olarak bu kültürün algı ve değerlerine göre bir form kazanmaktadır.³ Her dinin içinde doğduğu kültürün dilini kullanması bu etkileşimin en belirgin göstergesidir. Çünkü dil ile kültür arasında farklı açılardan kompleks bir ilişki olup bir toplumun düşünce yapısı, değerleri, inançları, gelenekleri, tarihi tecrübeleri ve yaşam tarzı dil ile anlatılır. Dolayısıyla dil, kültürün bütün yönlerini ve gerçekliklerini bünyesinde barındırır.⁴

Dil ile kültür arasındaki bu kompleks irtibatı ve etkileşimi hesaba kattığımızda belirli bir toplumun dilinden hareketle konuşan kutsal kitapların, o toplumun kültürel unsurlarını dikkate almadığını söylemek mümkün değildir. Bu etkileşim, doğal olarak hicrî 7. asırda Hicaz bölgesinin sınırları içerisinde nazil olan Kur'ân için de geçerlidir. Kur'ân'ın kültürle olan ilişkisi sadece antropoloji, sosyoloji, hukuk ve siyaset gibi sosyal konularla sınırlı olmayıp keza Allah, cennet, cehennem gibi gaybî varlıklara yönelik tasvirlerde de bu ilişkiden bahsedilebilir. Bu bağlamda daha önce Kur'ân'daki cennet nimetlerini konu edinen araştırmaların yanı sıra⁵ tarihsel ve antropolojik olarak cennet tasvirlerindeki kültürel unsurları inceleyen çalışmalar da kaleme alınmıştır.⁶ Bilhassa Emrah Dindi tarafından kaleme alınan iki çalışmada cennet betimlemelerindeki kültürel ve tarihsel

¹ Raymond Williams, *Culture and Society: 1780-1950* (Middlesex: Penguin Books, 1958), 80. Kültür kavramına dair farklı tanımlar için bk. Esin Sultan Oğuz, "Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı", *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (2011), 123-139.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Say Yayınları, 2012), 273.

³ Hasan Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2018), 596.

⁴ Claire Kramsch, *Language and Culture* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 5.

⁵ Kur'ân'da cennet hayatı hakkında yapılan çalışmalar için bk. Ömer Kara, *Kur'ân'da Metafizik Bir Âlem: Cennet* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002); Hüseyin Yıldırım, *Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Tasvirleri* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Reyhan Çağlayan, *Kur'ân-ı Kerim'de Cennet ve Cennetlikler* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Muhammad Abdel Haleem, "Quranic Paradise: How to Get to Paradise and What to Expect There". *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*, ed. Todd Lawson - Sebastian Gunther (Brill: Brill Academic Publishers, 2017), 47-66; Ailin Qian, "Delights in Paradise: A Comparative Survey of Heavenly Food and Drink in the Quran", *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*, ed. Todd Lawson - Sebastian Gunther (Brill: Brill Academic Publishers, 2017), 251-570; Ebû Abdullâh Mustafa el-Adevî, *Vasfu'l-cenne* (Mekke: Mektebetü Mekke, 2010); Leylâ el-Akîl, "Evsâfu'l-cenne ve'n-nâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm", *Mecelletü Külliyyeti'ş-Şerî'a ve'l-Kânûn* 24/2 (2022), 1186-1224.

⁶ bk. Mustafa Öztürk, "Kur'ân'ın 'Cennet' Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler", *İslâmiyât* 4/1 (2001), 145-162; Şerif İşme, *Kur'ân'ın Cennet Tasvirlerinde Arap Kültürünün Etkisi* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

arka plana dair detaylı bir tespit ve inceleme yapılmıştır.⁷ Bu araştırma ise cennet tasvirlerindeki tarihsel ve antropolojik unsurları ortaya çıkarmak gibi bir hedeften ziyade kültürel unsurların Kur'ân'ın cennet tasvirleri üzerinde ne oranda ve nasıl bir etkisinin olduğunu nüzul süreci bağlamında tespit etmeyi amaçlamaktadır. Zira hem Kur'ân'daki cennet hayatına hem de tarihsel ve antropolojik olarak cennet tasvirlerindeki kültürel izlere dair yapılan çalışmalarda konu vahyin nüzul süreci bağlamında incelenmediği gibi kültürel unsurların kurucu etkisi üzerinde de durulmamıştır.

Görebildiğimiz kadarıyla bizim yapacağımız araştırmaya en yakın çalışma Hilal Köşker Güven tarafından hazırlanan “Kur'ân-ı Kerim'de Süreç Açısından Gaybi Konularda Üslup Değişimleri – Cennet Örneği-“ isimli yüksek lisans tezidir. Güven bu çalışmada Muhammed Âbid el-Câbirî'nin (1936-2010) yirmi üç yıllık nüzul sürecini yedi aşama olarak belirlediği dönemlerden hareketle cennet tasvirlerindeki üslup ve içerik değişimlerini incelemektedir.⁸ Fakat bizim araştırmamızda cennet nimetlerine yönelik somuttan soyuta doğru takip edilen tedrici yöntem bir değişimi bildirmekten ziyade birbirini destekleyen ve takviye eden bir süreç olarak değerlendirilecek ve somut nimetlerin salt bir araç olmanın ötesinde cennetin varlığına yönelik yapıcı bir tasavvur inşa ettiği ortaya konulacaktır. Ayrıca Güven'in çalışmasında Câbirî'nin dönemlendirmesine bağlı kalındığı ve cennet nimetleriyle ilgili âyetlere dair toplu bir tespit ve tasnif yapılmadığı görülmektedir. Fakat her hâlükârda Güven'in araştırması bu yönde yapılan nadir çalışmalardan biridir. Diğer yandan tarafımızca hazırlanan *Haber ve İnşâ Bağlamında Kur'an'da Haberler Olgusu* başlıklı doktora tezinin Üçüncü Bölümü'ndeki “Cennet” alt başlığında daha çok belli örnekler özelinde cennet tasvirlerinin muhatabın kavrayış ve davranışı üzerindeki inşa edici rolünü değinilmiştir.⁹ Fakat bu tasvirlerdeki kültürel motiflerin, vahyin nüzul sürecindeki dağılımı bağlamında cennet hayatının nesnel gerçekliği üzerindeki kurucu rolü detaylı bir incelemeye ve okumaya tabi tutulmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma önceki benzer araştırmalardan farklı olarak, Kur'an'ın tedricen nüzulü bağlamında cennet tasvirlerinin Mekkî ve Medenî sûrelerdeki dağılımına, bu tasvirlerdeki kurucu unsurlara, bunların kapsamlı tespitine ve tahliline odaklanacaktır. Bu açıdan araştırmadaki ana sorun, vahyin nüzul sürecinin dikkate alınmaması sonucunda cennet tasvirlerinin nüzul dönemi muhataplarının algısına indirgenmesi ve bu tasvirlerin cennet hayatının nesnel gerçekliğine dair kurucu etkisinin göz ardı edilmesidir.¹⁰ Bu sebeple cennet tasvirlerindeki kültürel unsurlar nüzul süreci bağlamında ele alınarak özelde bu sorunun çözümüne, genelde ise Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik metodolojik düzeyde bir katkı

⁷ bk. Emrah Dindi, *Kur'ân'ın Kültürel Antropolojisi Ahiret Anlatımları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 249-497; Emrah Dindi, “Te'vîlâtü Ehli's-Sünne'de Âhiret Betimlemelerinin Kültürel - Antropolojik Yorumu”, *İmâm Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, ed. Hatice K. Arpağuş vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 295-324; Simon O'Meara, “Muslim Visuality and the Visibility of Paradise and the World”, *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*, ed. Todd Lawson - Sebastian Gunther (Biril: Brill Academic Publishers, 2017), 553-565.

⁸ Hilal Köşker Güven, *Kur'ân-ı Kerim'de Süreç Açısından Gaybi Konularda Üslup Değişimleri – Cennet Örneği-* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁹ bk. Soner Aksoy, *Haber ve İnşâ Bağlamında Kur'an'da Haberler Olgusu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 276-282.

¹⁰ W. Montgomery Watt, *Islamic Revelation In the Modern World* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1969), 26.

sunulacaktır. Bu noktada işaret edecek olursak başlıkta zikredilen “kurucu” ifadesiyle kültürel unsurların, cennet hayatının varlığına ve nesnel gerçekliğine dair muhatabın zihin dünyasında temel oluşturan ve bu gerçekliğin idrak edilmesine ve kavranmasına imkân tanıyan bir etkiye sahip olması kastedilmektedir. Bu çerçevede araştırmada veri tespiti, tasnifi ve analizi yöntemleri kullanılarak öncelikle Kur’ân’ın tedricen nüzul süreci üzerinde durulacaktır. Ardından Mekkî ve Medenî ayrımı bağlamında cennet tasvirlerinin genel dağılımı hakkında bilgi verilecektir. Sonrasında ise Mekkî ve Medenî sûrelerdeki cennet tasvirleri tespit edilerek değerlendirilmede bulunulacaktır.

1. Mekkî ve Medenî Ayrımı Ekseninde Kur’ân’ın Tedricen Nüzulü

Kur’ân yaklaşık 23 yıllık bir sürede tedricen vahyedilmiştir. Tarihsel kaynaklar bu hususta ittifak ettiği gibi ayrıca İsrâ 17/106 ve Furkân 25/32 âyetlerinde buna işaret edilmiştir. Tefsir literatüründe Kur’ân’ın peyderpey nazil olması *tencîm* *تنجيم* ve *tedrîc* *تدریج* kavramları ile ifade edilir. *tencîm* kelimesinin kökünü oluşturan *نجم* fiilinin temel manası, bir şeyin doğması ve ortaya çıkmasıdır.¹¹ İstilahta *tencîm* tabiri Kur’ân’ın yirmi üç yılda çeşitli zaman aralıklarında âyet, âyet grupları veya sûreler şeklinde indirilmesini belirtir.¹² Diğer yandan *tedrîc* kelimesinin kökünü oluşturan *درج* fiili ise bir şeyin kendi yolunda geçip gitmesi demektir.¹³ Bu kelimedeki bir şeyin kendine uygun bir yol tutarak yavaş yavaş gelişmesi ve ilerlemesi anlamı öne çıkmaktadır. Örneğin bebeğin yürümeyi öğrendiği yürüteç *درّاجة* olarak isimlendirilir.¹⁴ *tedrîc* tabiri ise Kur’ân’daki hükümlerin bir defada değil, vahiy süreci boyunca beşerî ve sosyal olgular dikkate alınarak peyderpey gönderilmesidir.¹⁵ Buna göre *tencîm* Kur’ân’ın Hz. Peygamber’e âyet ve sûreler şeklinde parça parça indirilmesiyle, *tedrîc* ise Kur’ân hükümlerinin toplumsal değişim ve dönüşüme bağlı olarak kademeli şekilde gönderilmesiyle ilişkilidir. Nitekim içkinin dört aşamalı bir süreçte haram kılınması *tedrîc* meşhur bir örnektir.¹⁶

Kur’ân âyetlerinin toplumsal değişim ve dönüşüme bağlı olarak kademeli bir şekilde nazil olması, genellikle hükümler açısından ele alınmıştır.¹⁷ Oysa Kur’ân sadece hukuki normlar inşa ederken değil; Allah, cennet ve cehennem gibi varlığın farklı türlerine dair bir tasavvur ve anlayış inşa ederken de tedrici bir yöntem takip etmiştir. Kur’ân’daki bir konuyla alakalı âyetler nüzul süreci bağlamında okunduğunda tedrici bir yöntemin takip edildiği fark edilmektedir. Fakat fıkıh âlimlerinin tedriciliğe yüklemiş olduğu anlam Kur’ân’daki haber türünden anlatılarda tedriciliğin

¹¹ Ebü'l-Hüseyn İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), "ncm", 5/396.

¹² Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 296.

¹³ İbn Fâris, "drc", 2/275.

¹⁴ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987), "drc", 1/314.

¹⁵ Talip Türcan, “Tedrîc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/265-267.

¹⁶ Celâleddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974), 1/99.

¹⁷ Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2000), 59.

anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Nitekim fıkıhçılar Kur'ân âyetlerini, hüküm ve haber şeklinde ikiye ayırmış ve tedriciliği daha ziyade hükümler açısından incelemişlerdir.¹⁸ Bu bağlamda hüküm koymadaki tedricilik (*el-Tedric fi't-Teşri*) ile nesih arasında bir ilişki kurulmuştur. Buna göre bir konuda hükmün aşamalı bir şekilde vahyedilmesi o konudaki en son nazil olan âyetin öncekileri nesh etmesi/değiştirmesi şeklinde bir anlayışı doğurmuştur.¹⁹ Hâlbuki haberlerde nesih caiz görülmemiştir. Öyle ki Nehhâs'a (öl. 338/950) göre Kur'ân'daki bir haberin nesh edildiğini söylemek, Allah'a yalan isnat etmektir. Zira bir kimse, "Falan ayağa kalktı." sözünün ardından, "Kalkmadı," dese önceki sözünü değiştirdiğinden dolayı yalancı olur.²⁰ Dolayısıyla Kur'ân haberlerinde neshi caiz görmek, Allah'a yalan isnat etme manasını taşıyacağından kesin olarak doğru bulunmamıştır.

Fıkıh âlimlerinin nesihle ilişkili olarak yapmış olduğu tedricilik tanımını, Kur'ân haberleri için uygulamak zordur. Oysa tedriciliği bir şeyin zaman içerisinde gelişerek ilerlemesi şeklinde tanımladığımızda bunun Kur'ân'ın bütün konularını kapsaması kaçınılmaz olur. Zira Kur'ân'da herhangi bir konuya dair âyetlerin tamamı toplu nazil olmamış, bilakis çeşitli zaman aralıklarında yirmi üç yıllık bir süreçte peyderpey vahyedilmiştir. Buna göre bizim tedriciliğe yüklemiş olduğumuz anlam, bir konuda sonra nazil olan âyetin, öncesindeki geçersiz kılması değil, her bir âyetin birbirinin tamamlayıcısı ve geliştiricisi olması yönündedir.²¹ Bu tanımlama *تدریج القرآن* tabirinin anlamına daha uygundur. Örneğin Kur'ân'daki gaybî konular nüzul süreci açısından okunduğunda, tedrici bir yolun izlendiği fark edilir. Bu tedrici yolla insanın gaybî hakikatlere dair zaman içerisinde daha ilkesel, evrensel ve soyut bir anlayış inşa etmesi hedeflenir. Nitekim âyette inkârcıların Kur'ân'ın toplu indirilmesi talebine karşılık "Oysa biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle yaptık ve onu uygun aralıklarla parça parça gönderdi."²² buyrulmuştur. Bu ayette tedricen nüzulün illeti olarak zikredilen *لُنَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ* ifadesi Taberî (öl. 310/923) tarafından "Senin kalbini güçlendirmek, nefsini tatmin etmek ve seni cesaretlendirmek için Kur'an'ı peyderpey indirdik." manasında izah edilmiştir.²³ Bu bağlamda Mâtürîdî ise (öl. 333/944) Kur'ân'daki ilahi hikmet ve manaların süreç içerisinde kavranması için tedrici bir yolun izlendiğine işaret eder.²⁴ Bu tedrici yöntem, muhatapların özellikle gaybî hakikatleri kavraması ve bu hakikatlere yönelik bir varlık anlayışı inşa etmesi için son derece etkili bir yaklaşımdır. Dolayısıyla Kur'ân, insanın zihin dünyasında gaybî gerçekliklere dair bir kavrayış inşa ederken yerel ve kültürel motifleri nesnel bir gerçekliğin kurucu unsurları olarak kullanmıştır.

Kur'ân'ın tedricen nazil olduğu gerçeğini yansıtan en önemli hususlardan biri, sûrelerin Mekke ve Medine olarak ikiye ayrılmasıdır. Bu, sadece zamansal bir ayırım değil, aynı zamanda dini

¹⁸ Muhammed el-Hudarî, *Târîhu't-teşri'i'l-İslâmî* (Kahire: Dâru'l-Tevzî ve'l-Neşri'l-İslâmî, 2006), 28.

¹⁹ Yaşar Düzenli, "Haberlerde Tedricilik ve Cinlerin Kulak Hırsızlığı Meselesi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 22 (2010), 132.

²⁰ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, ed. Muhammed Abdu's-Selâm (Kuveyt: y.y., 1408), 4.

²¹ Soner Aksoy, *Kur'ân'daki Haberler Neyin Habercisidir -İnşâî Bir Okuma-* (İstanbul: Kitabı Yayınları, 2023), 43.

²² *Kur'ân Yolu* (Erişim 10 Kasım 2023), Furkân 25/32. Çalışmadaki diğer âyet tercümelerinde de bu mealten yararlanılmıştır.

²³ Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 19/266.

²⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 8/24.

hakikatlerin yaşanmasına, anlaşılmasına ve kavranmasına yönelik önemli bir geçiş aşamasıdır. Zira Medine'ye hicretle birlikte vahyin tarihsel ortamının değişmesi, Kur'ân dilini, üslubunu ve muhtevasını belirgin bir şekilde etkilemiştir. Nitekim İslam âlimleri Mekkî ve Medenî sûreleri tespit ederken esas aldıkları kriterlerden birisi de üslup ve muhteva farklılıklarıdır.²⁵ Sözelimi soyut ve mücerret hakikatlerin, muhatapların tecrübe ve kültür dünyasında bulunan yerel figürlerden hareketle somut ve müşahhas bir üslupla muhataplara anlatılması Mekkî sûrelerin en belirgin üslup özelliklerinden biridir.²⁶ Ayrıca inanç ve ahlakla ilgili konuların daha çok Mekkî sûrelerde, ibadet ve ahkâmla ilgili konuların ise Medenî sûrelerde ele alınması Mekkî-Medenî sûreler arasındaki muhteva farklılığını göstermektedir.²⁷ Bu durum bütün dini öğretilerin kavranması ve hayata geçirilmesinde tedrici bir yolun takip edildiğine işaret etmektedir.²⁸ Nitekim Hz. Aişe'den (öl. 58/678) nakledilen şu rivayet bu tespiti desteklemektedir:

“Kur'ân'dan ilk nazil olan sûreler, içinde cennet ceennem tasvirleri bulunan mufassal sûrelerdir. İnsanlar İslam'a ısındığında helal ve haramla ilgili âyetler nazil oldu. Şayet ilk olarak 'İçki içmeyin' âyeti nazil olsaydı; 'Biz içkiyi asla terk etmeyiz' derlerdi. Keza ilk olarak 'Zina etmeyin' âyeti nazil olsaydı 'Biz zinayı asla terk etmeyiz.' derlerdi.”²⁹

Bu rivayetten anlaşıldığı üzere Mekkî ve Medenî dönem, tamamen birbirinden bağımsız ve kopuk bir şekilde gerçekleşmemiş, bilakis bu süreç birbirini besleyen ve destekleyen bir uyum ve bütünlük içerisinde gelişmiştir.³⁰ Âlimler Mekkî-Medenî sûrelerin tespitinde nakil, kıyas ve içtihat şeklinde üç şart belirlemişlerdir. Sahâbe, tâbiûn ya da sonraki âlimlerden gelen nüzul sıralaması tertipleri ve sebep-i nüzul rivayetleri nakil kapsamındadır. Sûrelerin üslup ve muhtevasından hareketle ulaşılan sonuç ise kıyas ve içtihat olarak ifade edilir.³¹ Klasik dönemde tefsir kaynaklarında sûrelerin Mekkî-Medenî oluşu zikredilmekle beraber detaylı bir tarihlendirme yapılmamıştır. Ayrıca bazı sûrelerin nüzul dönemine yönelik farklı görüşler zikredilmiştir. Bu bağlamda İslam ilim geleneğinde İbn Abbâs (öl. 68/687-88), Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-12), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Kâtade (öl. 117/735), Ali b. Ebî Talha (öl. 143/760) gibi sahabe ve tâbiûn âlimlerinden sûrelerin kronolojik sıralamasına yönelik rivayetler nakledilmektedir. Günümüzde İslam ve Batı dünyasındaki araştırmacılar da bu yönde çeşitli çalışmalar yapmışlardır.³² Keza Mukâtil b. Süleymân (öl. 150/767), Mâverdî (öl. 450/1058), Beğavî (öl. 516/1122), İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ve Kurtubî (öl. 671/1273) gibi müfessirler sûrelerin tefsirine başlamadan önce ilgili sûrenin nüzul dönemi hakkında bilgi vermişlerdir. Dolayısıyla erken dönemden itibaren âlimler hem teorik olarak Mekkî ve Medenî sûreleri belirlemeye çalışmışlar hem de Kur'an yorumunda bu ayrımı az ya da çok bir pratiğe dönüştürmüşlerdir.

²⁵ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhîlul-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Halep: Matba'atü İsa el-Bâbî, ts.), 1/196-198.

²⁶ Adnân Muhammed Zerzûr, *Ulûmu'l-Kur'ân* (Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1981), 144.

²⁷ Hatice Ece Erçin, *Medenî Dönem Hitaplarının Üslup Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021), 105.

²⁸ Sâlih, *Mebâhis*, 167.

²⁹ Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafâ Tîb el-Biğâ (Dimeşk: Dârü'l-Yemâme, 1993), “Fâdâilu'l-Kur'ân”, 69 (No. 4707).

³⁰ Mekkî ve Medenî sûrelerin bütünlük ve uyumu hakkında detaylı bilgi için bk. Ayşenur Fidan, *Kur'an Dilinde Mekkî ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023).

³¹ Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.), 1/189.

³² bk. Esra Gözeler, *Kur'ân Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: Kuramer, 2016), 58-127.

2. Mekkî ve Medenî Sûrelerde Cennet Tasvirlerinin Dağılımı

Bu başlık altında cennet tasvirlerinin sûrelerdeki dağılımı belirlenirken, akademik araştırmalarda genel kabul görmesi nedeniyle Mısır Kralı I. Fuâd'ın (1868-1936) emriyle oluşturulan heyetin ortaya koyduğu nüzul sıralaması esas alınacaktır.³³ Ancak bu nüzul tertibinde Medenî olarak sayılan İnsân ve Rahmân sûreleri Mekkî olarak değerlendirilecektir. Fakat farklı bir nüzul sıralaması esas alındığında cennet tasvirlerinin dağılımında belirgin bir farklılığın ortaya çıkmadığını belirtebiliriz.

İlk bakışta İnsân ve Rahmân sûreleri içerisinde detaylı cennet tasvirlerinin zikredilmesi ön kabulünden dolayı böyle bir değerlendirmeye gidildiği düşünülebilir. Oysa bu sûreler her ne kadar nüzul sıralamaları tertiplerinde genellikle Medenî sûreler içinde sayılsa da üslup ve muhteva özellikleri ve âlimlerden nakledilen bazı rivayetler dikkate alındığında Mekkî olduklarını kabul etmek kaçınılmazdır. Örneğin İbn Abbâs, Atâ b. Ebî Rebâh (öl. 114/732), İbn Yesâr (öl. 103/721) ve Mukâtil b. Süleymân'a göre İnsan sûresi Mekkî'dir.³⁴ Ebû Hayyân (öl. 745/1344) ise bu görüşü cumhura atfetmiştir.³⁵ Ayrıca sûrenin üslup ve muhteva özellikleri de bu görüşü desteklemektedir.³⁶ Benzer bir durum Rahmân sûresi için de geçerlidir. Nitekim üslup ve muhtevası Mekkî olduğuna işaret etmekle birlikte İbn Abbâs, Câbir b. Abdullah (öl. 78/697), Hasan-ı Basrî, Urve b. Zübeyr (öl. 94/713), İkrime (öl. 105/723) ve Atâ b. Ebî Rebâh'a göre de Rahmân sûresi Mekkî'dir.³⁷ Kurtubî, Mekke'de iken Hz. Peygamber'in cinler kendisine geldiğinde Rahmân sûresini okuduğuna, ayrıca Kureyş meclislerinde otururken İbn Mesûd'un (öl. 32/652) yüksek sesle bu sûreyi okuyarak onlara işittirdiğine yönelik rivayetler nakleder ve sûrenin Mekkî olduğu görüşünü daha isabetli bulur.³⁸

Burada yeri gelmişken kısaca işaret edecek olursak bazı sûreler Mekkî olduğu halde nüzul tertiplerinde Medenî sûreler içerisinde sayılmasının ya da bazı âlimler tarafından Medenî olduğunun söylemesinin önemli nedeni kanaatimizce sebep-i nüzul rivayetleridir. Reşîd Rızâ'nın (1865-1935) bu bağlamdaki şu değerlendirmesi dikkat çekicidir:

“Nüzul sebepleri hakkında nakledilen rivayetlerin çoğuyla, ilgili âyetin falan hükümle ilişkili olduğu kastedilmektedir. Yani raviler, bu rivayetlerin çoğunu âyetten hüküm çıkarma makamında zikretmiştir. Dolayısıyla sebep-i nüzul rivayeti tek başına sûrenin nüzul dönemini ya da ilgili sûrenin nakledilen olayın gerçekleştiği anda nazil olduğunu göstermez.”³⁹

³³ Muhammed b. Ali el-Huseynî, *el-Mushafu'l-Emîrî* (Kahire: el-Matba'atü'l-Emîriyye, 1925).

³⁴ el-Ferra el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 5/188; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Târik Fethî es-Seyyid (Beirut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 1422), 4/374.

³⁵ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr fi't-tefsîr*, thk. Sîtkî Muhammed Cemîl (Beirut: Dâru'l-Fîkr, 1999), 10/358.

³⁶ bk. Soner Aksoy, “Mekkî-Medenî Sûre Tespitinde Üslup ve Muhtevanın Önemi: İnsan Sûresi Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2018), 49-69.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/205.

³⁸ Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmî li-ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1964), 17/151.

³⁹ M. Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr* (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 10/131.

Buna göre âlimlerin, aslında Mekke’de nazil olan bir âyet ya da sûreyi daha sonra Medine’de yaşanan bir olayla irtibatlandırması, ilgili âyet veya sûrenin Medine’de nazil olduğu düşüncesini doğurmuştur. Nitekim nüzul dönemine dair ihtilaf bulunan sûrelerden Mâûn ve İnsân sûresi bağlamında yapılan iki araştırmada, bizzat Hz. Peygamber’in Mekke’de nazil olan bir âyet ve sûreyi sanki yeni nazil olmuş gibi sonraki dönemlerde yaşanan yeni ve benzer olgularla ilişkilendirdiği tespitinde bulunulmuştur. Hz. Peygamber’in bu tebyin tarzının sahabe ve tâbiûn tarafından sürdürüldüğü söylenmiştir.⁴⁰ Kaynaklarda bir âyetin birden fazla nüzul sebebinin nakledilmesi bu tespitleri güçlendirmektedir. Bu açıdan sûrelerin nüzul döneminin tayin edilmesinde rivayetler kadar dil, üslup ve muhteva özellikleri de belirleyici bir role sahiptir. Dolayısıyla Rahmân ve İnsân sûresinin Medenî olarak kabul edilmesinde sûreler içerisindeki bazı âyetlerin Medine’de yaşanan olgularla ilişkilendirilmesinin ve bunların nüzul sebebi olarak telakki edilmesinin önemli bir etken olduğu söylenebilir. Bu noktada İnsân sûresinin Medenî olduğunu söyleyenler, “Onlar, kendileri (yemek) istedikleri halde yiyeceği yoksula, yetime ve esire ikram ederler.”⁴¹ âyetindeki özellikle *esir* ifadesinin Medine’deki müşrik savaş esirleri hakkında nazil olduğunu düşünmüşlerdir.⁴² Diğer yandan Râhmân sûresinin Medenî olduğunu ileri sürenler ise sûrenin, Hudeybiye Antlaşması’nda İslam’a girmeden önce Kureyş müşrikleri adına anlaşmayı imzalayan Süheyl b. Amr’ın (öl. 18/639) sulh metnine *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* ve *مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ* ifadelerinin yazılmasına karşı çıkması üzerine nazil olduğunu söylemişlerdir.⁴³ Buna göre sûrenin Rahmân ismiyle başlaması ve son âyette azamet ve kerem sahibi olan Rabbin adının mübarek olduğuna vurgu yapılması, onun bu tavrına o anda verilmiş ilahî bir cevap olarak anlaşılmıştır. Kanaatimizce İnsân ve Mâûn sûresi bağlamında yapılan bu tespitler Rahmân sûresi için de geçerlidir. Bu açıdan müşriklerin Hudeybiye Antlaşması’nda özellikle Rahmân sıfatına karşı bu tavırları, bu sıfata ve O’nun isminin mübarek oluşuna vurgu yapan Rahmân sûresiyle ilişkilendirilmiş ve daha sonra bu durum ilgili sûrenin tabii nüzul sebebi olarak telakki edilmiştir. Bu okuma biçimi buna benzer sûreleri Mekkî kabul etmekle birlikte Medenî olduğunu gösteren rivayetleri de işlevsel ve anlamlı hale getirmektedir. Öte yandan İnsân ve Rahmân sûreleri içerisindeki bazı âyetlerin, Medine’de nazil olması da muhtemeldir. Fakat bizim konumuz bağlamında ilgili sûrelerdeki cennet tasvirleriyle ilişkili âyetler için böyle bir istisna yapılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla iki sûrenin nüzul dönemine dair benzer değerlendirmelerde bulunarak Mekkî olduklarını vurgulayan İbn Âşûr (1879-1973), nüzul sırası itibarıyla İnsân sûresini 30 ya da 31, Râhmân sûresini ise 43. sıraya yerleştirmiştir.⁴⁴ Bu değerlendirmenin makul olduğu düşünülerek bu iki sûrenin sırlamasında İbn Âşûr’un görüşü esas alınmıştır.

⁴⁰ bk. Şevket Kotan, “Mâ’ûn Sûresi Özelinde Bir Kur’ân Hermenötiği Denemesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 803-822; Şevket Kotan, “İnsan Sûresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hz. Peygamber’in Tebyin Sünneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (2023), 367-397.

⁴¹ el-İnsân 76/8.

⁴² Detaylı değerlendirme için bk. Kotan, “İnsan Sûresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hz. Peygamber’in Tebyin Sünneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi”, 373-378.

⁴³ Ebû Hayyân, *Bahru’l-muhît*, 10/54; Ebû Abdillâh el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Cones (Beyrut: Dâru’l-A’lemî, 1989), 2/623.

⁴⁴ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: Dâru’t-Tunûsiyye li’n-Neşr, 1984), 28/228, 29/370.

2.1. Mekki Sûrelerdeki Cennet Tasvirleri ve Kurucu Rolü

Daha önce işaret ettiğimiz üzere cennet tasvirleri yoğunluklu olarak Mekki sûrelerde zikredilmektedir. Buna göre belirttiğimiz istisnalar hariç Mısır Kralı I. Fuâd'ın emriyle oluşturulan nüzul sıralamasını esas alarak ilgili sûre ve âyetlerdeki cennet tasvirlerini aşağıdaki şekilde tablolaştırabiliriz.

SÛRE	NÜZÛL SIRASI	AYETLER	CENNET TASVİRİ
Kalem	2	34	Nimetlerle dolu bahçeler (cennetler)
Burûc	27	11	İçinden nehirler akan bahçeler
İnsân	30 veya 31	5-6, 12-21	Bir pınardan çıkan hoş kokulu şaraplarla dolu kadehler; ipekli giysiler; yaslanacakları tahtlar; yakıcı ve dondurucu olmayan bir hava, gölge yapan ve meyveleri sarkmış ağaçlar; gümüş kaplar; billûr kupalar; bir pınardan çıkan zencefil katkılı şarapla dolu kadehler; saçılmış inciler gibi etraflarında dolaşan genç hizmetçiler; bol nimet; büyük saltanat; yeşil ipekten atlastan dokunmuş elbiseler; süslenecekleri gümüş bilezikler; tertemiz içecek (şarap)
Mürselât	33	41-42	Gölgelikler; pınarlar; canlarının istediği meyveler
Sâd	38	50-52	Kapıları kendilerine açılmış cennet bahçeleri; yaslanılan koltuklar; her türlü meyve ve içecek; gözlerini eşlerinden ayırmayan aynı yaşta huriler
A'râf	39	43	İçinden nehirler akan bahçeler
Yâsîn	41	55-58	Eşler; gölgelikler; yaslanılan koltuklar/tahtlar; her türlü meyve
Furkân	42	24, 75	Güzel kalacak ve dinlenecek yer; yüksek köşkler (makamlar)
Rahmân	43	48-75	Çeşit çeşit rengârenk ağaçlar; şırl şırl akan pınarlar; envai çeşit meyveler; astarları atlastan olan minderler; meyveleri sarkmış ağaçlar; daha önce hiçbir insan ve cin eli değmemiş gözlerini eşlerinden ayırmayan yakut ve mercan gibi huriler; her tarafı yemyeşil bahçeler; gürül gürül akan pınarlar; çeşitli meyveler; hurma ve nar ağaçları; iyi huylu ve güzel kadınlar; çadırlarda eşlerini bekleyen ne bir insan ne de bir cin eli dokunmuş ahu gözlü ve beyaz tenli huriler; yaslanacakları yeşil yastıklar; muhteşem halılar
Fâtır	43	33	Süslenecekleri altın ve inciden bilezikler; ipekten elbiseler
Meryem	44	62	Önlerinde her türlü hazır bulunan yiyecekler; kötü ve boş olmayan güzel sözler ve esenlikler; sabah-akşam hazır bulunan rızıklar

Tâhâ	45	76	İçinden nehirler akan bahçeler
Vâkıa	46	12-37, 89	Nimetlerle dolu bahçeler (cennetler); mücevherlerle işlenmiş sedirler; şarap pınarlarından doldurulmuş sürahiler; etraflarında dolaşan genç hizmetçiler; baş ağrısı ve sarhoşluk vermeyen içkiler; istedikleri her türlü meyve; kuş etleri; sedeflerinde gizli inci gibi beyaz tenli ve ahu gözlü huriler; selamet, huzur ve esenlik; kiraz ağaçları, salkımlarla dolu muz ağaçları; çağlayanlar; yayılmış gölgelikler; çeşit çeşit meyveler; kocalarına düşkün ve aynı yaşta olan bakire eşler; rahatlık, güzel rızık ve nimetlerle dolu bahçeler
Yûnus	51	9-10, 26	İçinden nehirler akan nimetlerle dolu bahçeler; huzur, esenlik ve selamet; karartı ve zelil olmayan yüzler
Hûd	52	108	Bitmez, tükenmez nimet
Hicr	54	45-47	Huzur; rahatlık ve güven; pınarlar; karşılıklı oturulan divanlar
En'âm	55	127	Barış ve esenlik
Saffât	56	41-49	Nimetlerle dolu bahçeler (cennetler); her çeşit meyve; karşılıklı oturulan sedirler; pınardan doldurulmuş, sarhoşluk ve baş ağrısına neden olmayan nezih ve lezzetli içki kadehleri; gözlerini eşlerinden ayırmayan ahu (iri) gözlü ve saklı yumurtalar gibi beyaz tenli huriler
Lukmân	57	8	Nimetlerle dolu bahçeler (cennetler)
Sebe	58	37	Güven ve huzur içinde kalacakları köşkler
Zümer	59	20	Çok katlı içinden nehirler akan köşkler
Fussilet	61	32	Canlarının çektiği ve istediği her türlü nimet
Şûrâ	42	22	Diledikleri her şey
Zuhruf	63	70-73	Altından tepsiler ve kaderler; canlarının istediği her türlü nimet; gözlere hoş gelen her türlü güzellik; yiyecekleri her türlü meyve
Duhân	64	51-55	Güvenli bir yer; başlarında oturulacak bahçeler ve pınarlar; ince ipekten ve parlak atlastan yapılmış elbiseler; ahu gözlü huriler; sıkıntı çekmeden kolaylıkla ulaşabildikleri her türlü meyve
Zâriyât	67	15	Bahçeler ve pınarlar
Ğâşiye	68	8-16	Yüksek bahçeler; boş olmayan güzel sözler; sürekli akan pınarlar; yüksek sedirler; şarap dolu kadehler; sıra sıra dizilmiş yastıklar; serilmiş gösterişli halılar

Kehf	69	31	İçinden nehirler akan bahçeler; süslenecek altın bilezikler; ince ipekten ve parlak atlastan yapılmış yeşil elbiseler; kurulup sefa sürülecek tahtlar
Nahl	70	31	İçinden nehirler akan bahçeler; diledikleri her türlü nimet
İbrâhîm	72	23	İçinden nehirler akan bahçeler; esenlik
Enbiyâ	73	102	Canlarının istedikleri her türlü nimet
Tûr	76	17-24	Zevk ve sefa içinde yiyip içecekleri çeşitli nimetler; sıra sıra dizilmiş sedirler; ahu gözlü huriler; canlarının çektiği etler ve meyveler; sarhoşluk ve hezeyana neden olmayan şarap dolu kadehler; saklı inciler gibi hizmetlerine verilmiş gençler
Hâkka	78	21-24	Mutlu ve huzurlu bir hayat; yüksek bahçeler; dallardan sarkmış meyveler
Nebe	80	32-35	Bahçeler; üzüm bağları; aynı yaşta genç kızlar; içki dolu kadehler, kötü ve boş olmayan güzel sözler
İnfitâr	82	13	Nimetlerle dolu bahçeler
Ankebût	85	58	Köşkler; altından ırmaklar akan bahçeler
Mutaffifîn	86	22-28, 35	Çeşitli nimetler, tahtlar; misk kokulu içkiler; içki pınarları

Bu tabloya baktığımızda toplam 37 sûrede cennet tasvirlerine yer verildiği görülmektedir. Bunlardan en fazla cennet nimeti zikredilenler Vakiâ, Saffât, Rahmân ve İnsân sûreleridir. Bu noktada dikkatimize çeken hususlardan birisi cennet tasvirlerinin aksine Alak 96/15-18, Müzzemmil 73/13-14, Müddessir 74/27-30, Tebbet 111/3-5, Alâ 87/12-13, Leyl 92/14-15, Fecr 89 23-26 gibi ilk nazil olan sûrelerde daha ziyade cehennemle ilgili tasvirlerle yer verilmesidir. Buna mukabil Mekke'nin orta dönemlerine doğru cennet tasvirlerinde belirgin bir artışın olduğu fark edilmektedir. Kanaatimizce vahyin ilk dönemlerinde Hz. Peygamber'in güçlü bir muhalefetle karşılaşması ve Müslümanların sayısının az olması, cehennem tasvirlerinin öncelemesini; ilerleyen dönemlerde ise Müslümanların sayısının artması, bununla birlikte çeşitli baskı ve eziyetlere maruz kalmaları cennet hayatına yönelik vurguların öne çıkmasını gerekli kılmış olabilir. Bu durum Kur'ân'ın muhataplarla kurmuş olduğu güçlü diyalogu göstermektedir. Ancak cennet ve cehennem âyetlerinin tamamının iman etsin ya da etmesin herkesi muhatap aldığı gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte bu nimetler, muhatapları mevcut duruma ikna etmekten öteye geçerek, cennet ve ahiret hayatının nesnel gerçekliğini idrak etmelerini ve bu yönde işlevsel ve kalıcı bir inanç oluşturmalarını sağlamaktadır. Dolayısıyla cennet nimetleri sadece anlık teselli veya tatmin amacı gütmekle kalmaz, aynı zamanda insanlara ölümsüz bir hayatın gerçekliğini ve bu gerçekliğe göre yaşamının gerekliliğini hatırlatır.

İlgili sûrelerde nimetlerle dolu bahçeler, şırl şırl akan nehir ve pınarlar, gölgelikler, divan, koltuk, taht ve döşekler, genç hizmetçiler, odalar, köşkler ve saraylar, tertemiz ahu gözlü ve beyaz tenli eşler/huriler, nezih ve sarhoşluk vermeyen içkiler, muhteşem halılar, yataklar ve minderler,

altın ve gümüş bilezikler, ipek ve atlastan dokunmuş elbiseler, rengarenk ağaçlar, çeşit çeşit meyveler öne çıkan cennet nimetleri arasındadır.⁴⁵ Bununla birlikte cennetliklerin canlarının istediği ve çektiği her şeyin orada bulunduğu belirtilmektedir. Dikkat edilirse bir taraftan muhatapların algı ve kültür dünyası hesaba katılarak cennet hayatının içi doldurulmakta diğer yandan bu hayatın onların kültür ve algı dünyasını aşan bir genişlikte olduğu vurgulanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında zikri geçen cennet nimetlerinin bir anlamda örneklem olarak zikredildiği, bu örneklerin ise belli oranda o günkü muhatapların kültürel alışkanlıklarını yansıttığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki muhatapların bir şekilde şahit olduğu ya da zihin dünyalarında karşılığı bulunan motifler öne çıkarılmıştır. Söz gelimi Rahmân 55/76 âyetinde cennet nimetleri arasında zikredilen رَفْرَفٍ حُضْرٍ ifadesi, Medine halkının kullandığı bir tür halı olarak açıklanmıştır.⁴⁶ Benzer şekilde cennet nimetleri içinde altın ve gümüş bilezikler zikredilmesi bağlamında müfessirler söyle demiştir: “Dünyada krallar bilezikler ve taşlar takmaları sebebiyle Allah bunları cennet ehli için zikretmiştir.”⁴⁷ Buna göre Firavun’un Hz. Mûsâ’nın nübüvvetini inkâr ederken; “*Mademki peygamber olduğunu iddia ediyor o zaman ona altın bilezik ve gerdanlıklar takılsa ya!*”⁴⁸ diyerek talep ve itirazda bulunması altın bilezik takmanın kral, efendi ve soylu olmanın dünyevi alametlerinden birisi olarak görülmesi sebebiyledir.⁴⁹ Mâtürîdî ise esasında erkeğin doğasının altın ve inci bilezik takmaya meyilli olmadığını, ancak Araplar böyle bir meyille sahip olduğu için ayetlerde bu yönde cennet tasvirinde bulunulduğunu zikretmiştir.⁵⁰

Hasan-ı Basrî Meryem 16/62 âyetinde cennetlikler için sabah-akşam hazır rızıklar bulunduğunun zikredilmesine dair şunları söylemiştir: “*Araplar için hayatın en hoş ve en sevimli tarafı, öğle ve akşam yemeği yemektir. İşte bundan dolayı yüce Allah onlara cennette öğle ve akşam yemeği verileceğini haber vermiştir.*”⁵¹ Ayrıca cennet nimetleri arasında zikredilen zencefil katkılı içki, Arapların kültürel alışkanlıkları ile ilişkilendirilerek izah edilmiştir.⁵² Keza cennet tasvirlerinde gölge, ağaç, nehir ve pınar gibi motiflerin öne çıkarılmasında Arapların yaşadığı coğrafyanın yapısı etkili olmuştur.⁵³ Cennet tasvirlerinin kültürel ve antropolojik yönüne dair bu tür örnekler çoğaltılabilir.⁵⁴ Bu noktada müfessirler, cennet tasvirlerinin kültürel ve antropolojik izler taşıdığına

⁴⁵ Bu türden cennet tasvirlerinin, hadis rivayetlerinde de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Hatta cennet nimetlerine dair hadislerde daha detaylı tasvirlerin yapıldığı görülmektedir. bk. Ebû Bekr İbn Ebü’l-Dünyâ, *Sıfatü’l-cenne ve mâ e’addallâhü li-ehlihâ mine’n-ne’îm*, thk. Ahmed Abdurrahîm (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1997).

⁴⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/84. Cennetin o dönem Arapların hayallerini süsleyen popüler, maruf ve meşhur tefrişat, halı ve sergiler üzerinden betimlendiğine ilişkin geniş bilgi için bk. Dindi, *Kur’ân’ın Kültürel Antropolojisi Ahiret Anlatımları*, 339-347.

⁴⁷ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 3/82; Kurtubî, *el-Câmî*, 12/28. Cennetteki süs ve takıların o günkü toplumların süslenme ve takı kültürleriyle ilişkisine dair geniş bilgi için bk. Dindi, *Kur’ân’ın Kültürel Antropolojisi Ahiret Anlatımları*, 435-442.

⁴⁸ ez-Zuhruf 43/53

⁴⁹ Kurtubî, *el-Câmî*, 16/100.

⁵⁰ bk. Ali Karataş, “Çağdaş Tefsirde Mâtürîdî İzleri”, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin Prof. Dr. Bekir Topaloğlu Anısına*, ed. Hülya Alper (İstanbul: İFAV Yayınları: 2018), 450.

⁵¹ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, 7/248.

⁵² Kurtubî, *el-Câmî*, 19/141.

⁵³ Cevâd Ali, *el-Mufassal fî târihi’l-Arab kable’l-İslâm* (Dâru’s-Sâkî, 2001), 1/158.

⁵⁴ Cennet nimetlerindeki kültürel ve antropolojik unsurlar hakkında detaylı bilgi için bk. Dindi, *Kur’ân’ın Kültürel Antropolojisi Ahiret Anlatımları*, 249-497.

işarete bulunsalar da bizce bu yorumları tarihselci bir okumaya hamletmek doğru değildir. Zira müfessirlerin bu yorumları, ilgili tasvirlerin tarihsel doğasını vurgulamak yerine, cennet gerçeğinin insan zihni tarafından idrak edilmesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Burada dikkat çekecek olursak cennet nimetleri, Kur'ân'da mesel ve kıssalarla ilgili anlatılar bağlamında da zikredilmektedir. Söz gelimi Kehf 18/32-44 âyetlerinde üzüm bağları ve hurmalarla donatılan bağların arasından ırmakların akıtıldığı iki bahçe sahibi misal olarak verilmektedir. Yine Zuhruf 43/33-35 âyetlerinde şayet insanlar tek bir ümmet olsaydı Allah'ı inkâr edenlerin evlerinin gümüş tavan, yukarı çıkmak için kullanacakları merdivenler, kapılar, üzerlerinde yaslanıp istirahat edecekleri koltuklar ve altınla donatılacağı fakat bunların hepsinin dünya hayatının geçici menfaatlerinden olduğu, asıl mutluluğun ahirette muttakiler için hazırlandığı belirtilmektedir. Benzer şekilde şükretmeleri ve ibret almaları için Allah'ın dünyada kullarına bahşettiği nimetler arasında ırmaklar, çiftler çiftler meyveler, üzüm bağları, çeşit çeşit hurma ağaçları ve bahçeleri, pınarlar gibi nimetler sayılmaktadır.⁵⁵ Keza Firavun ve ordusu helak edildiğinde arkalarında nice bahçeler, pınarlar, ekinler, güzel konaklar ve zevk sürdükleri nimetler bıraktığından bahsedilmektedir.⁵⁶ Hatta bir âyette cennet tasvirlerine dair en çok zikredilen "içinden nehirler akan bahçeler" ifadesinin Firavun'un dilinden "*Ey milletim! Mısır'ın mülkiyeti benim değil mi? Şu ırmaklar ayaklarımın altında akıyor mu? Bunları görmüyor musunuz?*"⁵⁷ şeklinde tahkiye edilmiştir. Dolayısıyla son derece somut ve müşahhas bir nitelik arz eden ilgili âyetlerdeki cennet nimetlerinin nüzul dönemindeki muhatapların kültür ve düşünce kodlarıyla bir şekilde ilişkili olduğu malumdur. Bununla birlikte bu nimetlerin bizzat hayatın içinden seçilmesi de bir o kadar gerçekçidir. Bu durum, cenneti muhatapın algısına mahkûm etmenin ötesinde bu hayata dair bir varlık anlayışı inşa edilirken muhataplar için son derece canlı ve gerçekçi motifler kullanıldığını göstermektedir. Aynı zamanda bu kültürel izler cennet hayatının varlığına ve gerçekliğine yönelik bir yapı taşı mesabesinde. Zira bu şekilde Kur'ân, kişinin kendi varlık dünyası ve gerçekçiliği ile cennetin varlığı ve gerçekliği arasında sıkı bir bağ kurmaktadır. Başka bir ifadeyle kişinin kültür ve zihin dünyasında son derece canlı ve gerçekçi bir karşılığı bulunan nimetler üzerinden cennet hayatının gerçekçiliğine dair bir farkındalık oluşturulmaktadır. Buna göre Kur'ân hem muhatapların şahit olduğu hem de zihin dünyalarında karşılığı bunun kültürel unsurlarla cennet hayatının nesnel gerçekliği arasında bir köprü kurmaktadır. Bunun yanı sıra cennette arzu edilen her şeyin mevcut olduğu vurgulanarak herkesin kendi kültürel gerçekliği ile cennet hayatı arasında bir köprü kurmasına imkân tanımaktadır. Esasında bütün bu tasvirlerin hedefinde insan olduğunu dikkate aldığımızda Kur'an'ın bu konuda ne kadar gerçekçi ve etkileyici bir yol izlediği fark edilmektedir.

Mekki sûrelerde cennet tasvirlerinin sıkça zikredilmesinin önemli nedenlerinden biri kanaatimizce müşrik muhatapların ahiret anlayışıdır. Zira müşriklerin ahiret hayatına mutlak olarak inanıp inanmadıkları tartışmalı olsa da her halükarda güçlü ve işlevsel bir ahiret inancına

⁵⁵ er-Ra'd 13/3-4; Yâsîn 36/33-34.

⁵⁶ ed-Duhân 44/25-27.

⁵⁷ ez-Zuhruf 43/51.

sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.⁵⁸ Hatta “Onlar, “Hayat ancak bu dünyada yaşadığımızdan ibarettir; biz bir daha diriltilecek değiliz.” demişlerdi.”⁵⁹ gibi bazı âyetlerden hareketle en azından bir kesimin ahirete hiç inanmadığı, inananların ise içi boş ve işlevsiz bir inanca sahip oldukları söylenebilir. Nitekim müşriklerin özellikle çürümüş kemikler üzerinden Hz. Peygamber’le giriştikleri mücadele,⁶⁰ kendilerine göre ölüm ötesi bir hayatın varlığına inansalar dahi ahiret hayatını pek fazla ciddiye almadıklarına delalet eder. Bu noktada Kur’ân müşrik muhatapların inanmadığı ya da bir şekilde kayıtsız kaldığı ahiret hayatının cennet, cehennem ve kıyamet gibi farklı evrelerine dair son derece canlı ve muhatapları içine çeken bir varlık anlayışı inşa etmektedir. Böylece muhatapların içini boşatıp işlevsiz hale getirdiklerini ahiret hayatının içi son derece canlı tasvirler ve sahnelerle doldurularak bu hayatın gerçekliğine dair güçlü ve işlevsel bir inanç oluşturulmaktadır. Bundan dolayı Mekkî sûrelerde sadece cennet tasvirlerine değil, cehennem ve kıyamet sahnelerine de bolca yer verildiği görülür. Bu açıdan bakıldığında tarihselci bir bakış açısından hareket ederek gaybî hakikatlerin içini boşatmak bir yerde bu hakikatlerin sıradanlaşmasına ve işlevsiz kılınmasına neden olabilir. Dolayısıyla Mekkî sûrelerde çokça zikredilen cennet nimetleri, bu hayatın nesnel gerçekliğine dair bir bilinç inşa etmenin yanı sıra genelde ahiret inancına yönelik de kurucu bir rol oynamaktadır.

2.2. Medenî Sûrelerdeki Cennet Tasvirleri ve Kurucu Rolü

Medenî sûrelerdeki cennet tasvirlerinin Mekkî sûrelere nispetle dikkat çekici bir şekilde azaldığı, belli motiflerin ve Allah’ın rızası ve mağfireti gibi daha soyut vurguların öne çıktığı fark edilmektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla bu tasvirleri aşağıdaki şekilde tablolatabiliriz.

SÛRE	NÜZÛL SIRASI	AYETLER	CENNET TASVİRİ
Bakara	87	25	İçinden nehirler akan bahçeler; tertemiz eşler
Âl-i İmrân	89	15, 136, 195, 198	İçinden nehirler akan bahçeler; tertemiz eşler; Allah’ın rızası ve mağfireti
Nisâ	92	13, 57, 122	İçinden nehirler akan bahçeler; tertemiz eşler; koyu gölgeler
Hadîd	94	12, 20	İçinden nehirler akan bahçeler; Allah’ın mağfireti ve rızası
Muhammed	95	12, 15	İçinden nehirler akan bahçeler; kokusu bozulmayan nehirler; tadı değişmeyen süttan ırmaklar; içenler için lezzet veren şaraptan ırmaklar; süzme baldan ırmaklar; her türlü meyve; rablerinden bir mağfiret

⁵⁸ Müşriklerin ahiret inancına yönelik detaylı değerlendirme için bk. Şevket Kotan, “Kur’ân’da Cahiliye Araçlarında Ahiret İnancı”, *Cahiliye Araçlarının Ahiret İnancı*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 51-92.

⁵⁹ el-En’âm 6/29.

⁶⁰ Yâsîn 36/77-79.

Ra'd	96	35	İçinden nehirler akan bahçeler; devamlı meyveler ve gölgelikler
Talâk	99	11	İçinden nehirler akan bahçeler
Beyyine	100	8	İçinden nehirler akan bahçeler
Hac	103	14, 23, 56	İçinden nehirler akan bahçeler; süslenecekleri altın bilezikler ve inciler; ipek elbiseler; nimetlerle dolu bahçeler (cennetler)
Mücâdele	105	22	İçinden nehirler akan bahçeler
Tahrîm	107	8	İçinden nehirler akan bahçeler
Teğâbu	108	9	İçinden nehirler akan bahçeler
Saf	109	12	İçinden nehirler akan bahçeler; güzel meskenler
Fetih	111	5, 17	İçinden nehirler akan bahçeler
Mâide	112	12, 65, 85, 119	İçinden nehirler akan bahçeler; nimetlerle dolu bahçeler (cennetler),
Tevbe	113	21, 72, 89, 100	İçinden nehirler akan bahçeler; tükenmez nimetler; güzel meskenler; Allah'tan bir rahmet; en büyük nimet olarak Allah'ın rızası

Bu tabloya baktığımızda toplam 16 sûrede cennet tasvirlerine yer verildiği görülmektedir. En detaylı ve somut tasvirlerin zikredildiği sûreler Muhammed ve Hac sûresidir. Kaldı ki Hac sûresinin Mekkî olduğu da söylenmiştir.⁶¹ Fakat Medenî olduğunu kabul etsek dahi her halükarda Mekkî sûrelere nispeten Medenî sûrelerde somut cennet tasvirlerinin belirgin bir şekilde azaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim ilgili iki sûrede de sınırlı düzeyde cennet tasvirine yer verildiği görülmektedir. Bu noktada dikkat çekici hususlardan biri de cennet tasvirinin zikredildiği her sûrede “İçinden nehirler akan bahçeler” ifadesinin zikredilmiş olmasıdır. Bu ifade üzerinden Mekkî sûrelerde zikredilen detaylı tasvirler yöneltir bir kavramsallaştırmaya gidildiğini söyleyebiliriz. Kur'an'ın bu anlatım tarzı bir tür tedricilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki vahyin başlangıç döneminden itibaren daha detaylı anlatılan dini konular özellikle Medenî sûrelerde bir kavram olarak ifadelendirilmiştir. Bunun somut örneklerinden birisi cennet tasvirlerine az ya da çok yer verilen her Medenî sûrede “İçinden nehirler akan bahçeler” ifadesinin getirilmesidir. Dolayısıyla Mekkî sûrelerdeki detaylı cennet tasvirlerinde çokça zikredilen bu tabir, cennet nimetlerini çağrıştıran bir vecize ve anahtar bir kavram niteliğindedir. Kanaatimize bu motif cennet nimetleri arasından rastgele seçilmemiştir. Bu ifadenin seçilmesinde kapsayıcı bir manayı ihtiva etmesinin

⁶¹ Mukâtil b. Süleymân 1-2, 25, 54, 58, 59, 40, 39, 11 âyetleri hariç Hac sûresinin Mekkî olduğunu söylemiştir. İbn Abbâs'dan nakledilen bir rivayete göre 12-13 âyetleri hariç Mekkî'dir. bk. Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-‘Arabî, 1423), 3/111; Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-‘uyûn*, thk. Seyyid b. Abdulmaksûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 4/5.

yanı sıra evrensel bir motif olması da etkili olduğu düşünülebilir. Zira “İçinden nehirler akan bahçeler” tasviri her çağda ve toplumda az ya da çok insanı cezbeden bir muhtevaya sahiptir.

Medenî sûrelerde zikredilen cennet tasvirleriyle ilgili dikkat çekici hususlardan bir diğeri de cennet nimetlerine yönelik açık bir şekilde mesel ve müteşâbih tanımlaması yapılarak cennet hayatına yönelik daha soyut bir düşüncenin inşasına geçilmiştir. Şöyle ki hem Muhammed hem de Ra'd sûrelerinde cennet nimetleri zikredilmeden hemen önce *مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ* “Muttaki olanlara vaad edilen cennetin temsili/misali şudur.”⁶² ifadesinin getirilmesi son derece anlamlıdır. Müfessirler bu âyette geçen *مَثَلُ* kelimesini *شبهه* “benzer”, *صفة* “sıfat” gibi ifadelerle açıklamışlar ve bunlar arasında önemli bir anlam farkının olmadığına işaret etmişlerdir.⁶³ Bu noktada İbn Abbâs *لا تُشْبِهُ أُمُورَ الْآخِرَةِ أُمُورَ* “Ahirete dair anlatılanlar, dünyada şahit olunanlara sadece isim bakımından benzer.” demiştir.⁶⁴ Zemahşerî (öl. 538/1144) ise Zeccâc’dan (öl. 311/923) nakille cennet tasvirlerinin *بما نشاهد* “Bize kapalı olanın şahit olduklarımıza temsille anlatılması” kabilinden olduğunu belirtmiştir.⁶⁵ Keza Kur’ân’da zikredilen cennet nimetleri ile dünyada şahit olunanlar arasında mana açısından değil sadece isim bakımından bir benzerlik olduğu belirtilmiştir.⁶⁶ Nitekim kutsî bir hadiste bu durum “Salih kullarım için hiçbir gözün görmediği hiçbir kulağın işitmediği hiçbir beşer kalbine gelmeyen nimetler hazırladım.”⁶⁷ şeklinde beyan edilmektedir.

Medenî sûrelerde cennet tasvirlerine yönelik mesel tanımlamasının yanı sıra şu âyette de müteşâbih tanımlaması yapılmaktadır: *كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأَتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا* “Onlara cennetteki meyvelerden biri rızık olarak her sunulduğunda, “Bu daha önce de bize rızık olarak verildi” derler. O kendilerine, benzer şekilde verilmiştir.”⁶⁸ Bu âyette cennetliklerin dilinden dünyada iken kendilerine benzer nimetler verildiği tahkiye edilmektedir. Burada cennetliklerin durumu tahkiye edilmekle birlikte cennet nimetlerinin müteşâbih karakterine işaret edildiği de anlaşılmaktadır. Bu noktada İkrime cennetteki meyveler dünyadakileri andırırsa da diğer bütün nitelikleriyle farklı olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Ayrıca Kur’ân âyetlerine yönelik muhkem ve müteşâbih ayrımının Medenî bir sûre olan Âl-i İmrân 3/7 âyetinde yapılması da dikkat çekicidir.

Yeri gelmişken müteşâbih kavramına kısaca değinebiliriz. Âl-i İmrân 3/7 âyetinde Kur’ân âyetlerinin bir kısmının muhkem diğerlerinin ise müteşâbih olduğu belirtilmiştir. Müteşâbih kelimesi sözlükte “iki şeyin benzemesi, karışması, iç içe geçmesi ve bu sebeple birbirinden temyiz edilememesi”; muhkem ise “sapa sağlam, güvenilir, dayanıklı, apaçık” manasına gelir.⁷⁰ Terim

⁶² er-Ra'd 13/35; Muhammed 41/15.

⁶³ Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsîrü'l-kebir*, 2/381; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/469; Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhâ*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, ts.), 3/150.

⁶⁴ Ebû Zeyd Seâlibî, *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavviz - Âdil Ahmed Abdulmevcût (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418), 4/114.

⁶⁵ Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Mustafâ Hüseyin Ahmed (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1987), 2/532.

⁶⁶ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (Mısır: Müessesetü'l-Hâneci, ts.), 1/194.

⁶⁷ Buhârî, “Bedu'l-Halk”, 63 (No. 3072).

⁶⁸ el-Bakara 2/25

⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmî*, 1/240.

⁷⁰ Ebû'l-Kâsım er-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1992), 249, 443.

olarak bu iki kavram genellikle açıklık ve kapalılık açısından tanımlanmakla birlikte bunun hangi yönden olduğuna dair farklı görüşler vardır. Bunlar içerisinde dikkat çekici olan görüş muhkem âyetlerin şهادت, müteşâbih âyetlerin ise gayb âlemi ile ilişkili olmasıdır.⁷¹ Bu bakımdan müteşâbih; Allah, cennet, cehennem gibi insanın duyuları ile algılayamadığı hakikatleri duyumsadıklarına müşâbehete/benzeterek anlatan âyetlere denilmektedir.⁷² Dolayısıyla bu türden âyetlerin nihai hakikatini/tevilini sadece Allah bilmektedir. Cennet tasvirlerinin de bu kapsamda olduğu anlaşılmaktadır.

Buna göre Mekkî sûrelerde detaylı cennet tasvirleriyle kişinin kendi varlık dünyası ve gerçekçiliği ile cennetin varlığı ve gerçekliği arasında güçlü bir bağ tesis edilirken Medenî sûrelerde mesel ve müteşâbih tanımlamasıyla bu iki gerçekçilik arasında bir ayrıma gidilmiştir. Şöyle ki Medenî sûrelerde cennet nimetlerine yönelik mesel ve müteşâbih tanımlamasının yapılması, bu nimetlerin görülen ve tecrübe edilenden farklı olduğu hususunda bir soyutlama yapıldığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle Mekkî sûrelerde son derece müşahhas ve somut cennet tasvirlerinin zikredilmesine mukabil Medenî sûrelerde bunların mesel ve müteşâbih karakterde olduğuna vurgu yapılması somuttan soyuta doğru tedrici bir yolun takip edildiğine işaret etmektedir. Böylece bizzat Kur'ân'ın kendisi cennet nimetlerinin tarihsel ve kültürel yönünü değil, temsil ve müteşâbih karakterini öne çıkarmıştır. Kanaatimizce Kur'ân mesel ve müteşâbih tanımlaması yapmakla bir yandan cennet nimetlerindeki yerel ve kültürel motifleri fark ettirmekte, diğer yandan bu nimetlerin kurucu bir rolünün olduğunu ihsas ederek tamamen tarihsel alana indirgenmesinin ve böylece cennetin içinin boşaltılmasının önüne geçmektedir. Dolayısıyla hem bu yöndeki tarihselci birtakım okumalar hem de klasik dönemde cennet hayatını, nesnel gerçeklikten soyutlayıp günahlardan arınmış ruhun, kendisinden ayrılmış olduğu ruhsal âlemlerle bitişmesi şeklindeki bâtinî yorumlar isabetli gözükmemektedir.⁷³ Çünkü buna benzer yaklaşımlar cennetin nesnel bir gerçeklik olarak idrak edilmesini zorlaştırmakta ve bu hayatın zihinsel ve soyut bir mefhuma dönüşmesine sebep olmaktadır. Bu da insanın en azından bu dünyadaki gerçeklik algısıyla örtüşmektedir. Zira insanın genel zihin yapısı, bir şeyin gerçekliğini onun varlığını gösteren nesnel göstergeler üzerine bina eder.

Medenî sûrelerde cennet nimetlerinin muhtevasına dair de somuttan soyuta bir sürecin takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu noktada Allah'ın rızası ve mağfireti gibi vurgular belirgin bir şekilde göze çarpmaktadır. Özellikle Medenî sûrelerde "Allah'ın rızası" tabiri dikkat çekmektedir. Şöyle ki bu tabirin Kur'ân'da geçtiği toplum on üç âyetin tamamı Medenî sûrelerde bulunmaktadır.⁷⁴ Bunlardan en son nazil olan sûrelerden Tevbe 9/72 âyetinde Allah'ın rızası cennetteki en büyük ve nihai hedef olarak şu şekilde belirlenmiştir: *“Allah فيها ومساكن طيبة في جنات عدن ورضوان من الله أكبر ذلك هو الفوز العظيم”* Allah Adn cennetlerinde çok güzel köşkler va'detti. Allah'ın rızası ise, bunların hepsinden daha büyüktür. İşte bu

⁷¹ Mehmet Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2012), 19-26.

⁷² Aksoy, *Kur'ân'daki Haberler Neyin Habercisidir -İnşâî Bir Okuma-*, 277.

⁷³ Murat Oral, “Tarihselci Kur'an Yorumunun Batınî Tefsir Anlayışıyla Diyalektik İlişkisi”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ekim/October, 2023), 491.

⁷⁴ bk. Âl-i İmrân 3/15, 162, 174; el-Mâide 5/2, 16; et-Tevbe 9/21, 72, 109; Muhammed 47/28; el-Feth 48/29; el-Hadîd 57/20, 27; el-Haşr 59/8.

büyük başarıdır."⁷⁵ Mâtürîdî Allah'ın rızasının kullara verilen her türlü nimetten büyük olduğunu söylemiştir. Çünkü Allah'ın rızasında, ruhun hayatı ve lezzeti bulunur. Güzel meskenler gibi diğer somut cennet tasvirlerinde ise bedenın hayatı ve lezzeti vardır. Bu açıdan ruhun hayatı ve lezzeti, bedenın hayatı ve lezzetinden çok daha üstün ve yücedir. Mâtürîdî meseleyi kulların amelleri açısından değerlendirerek dünyada Allah'ın rızasını kazanma gayesiyle amel işlemenin, cennette vaat edilen somut nimetlerine nail olmak için amel işlemekten daha üstün ve değerli olduğunu belirtmiştir. Zira Allah'ın rızasına ulaşma talebiyle amelde bulunmak, kişinin bizzat kendi sorumluluğuyla ilişkilidir. Bir mükâfat için amel işlemek ise kişinin lehine olan bir menfaati ve yararı gözetmesiyle alakalıdır. Bu itibarla kişinin kendi sorumluluğundaki bir görevi yerine getirmesi, lehine olan bir menfaati gözetken kimseden fazilet ve mertebe bakımından daha üstündür.⁷⁶ Benzer açıklamalarda bulunan Zemahşerî'ye göre her türlü mutluluk ve kurtuluşun sebebi Allah'ın rızası olduğu için en büyük mükâfat O'nun rızası olarak belirlenmiştir.⁷⁷ Nitekim bir hadiste şöyle buyrulmuştur:

"Allah cennet ehline 'Ey cennet halkı!', diye seslenir. Onlar ise 'Buyur Rabbimiz! Mutluluk ve hayır Senin katındandır.' diyerek cevap verir. Bunun üzerine Allah 'Razı mısınız?' der. Onlar, 'Nasıl razı olmayız ki! Yarattıklarından hiç kimseye vermediğin nimetleri bize verdin.' diye karşılık verir. Allah, 'Bundan daha faziletli/üstün olanı size vereyim mi?' diye sorar. Onlar 'Ey rabbimiz hangi şey bundan daha faziletli olabilir ki!' şeklinde cevap verirler. Allah ise şöyle der: 'Sizin üzerinize rızamı helal kıldım ve bundan sonra size asla gazap etmeyeceğim.'"⁷⁸

Cennet nimetlerindeki çeşitlilik cennetin farklı derecelerinin olduğu bağlamında izah edilse de⁷⁹ neticede bu derecelendirmenin bizim bu dünyadaki ilahi hakikatleri kavrama ve idrak etme seviyemizle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Mâtürîdî'nin zikri geçen açıklamalarını dikkate aldığımızda bu idrak seviyesi, bizim amel işleme algımız ve güdümüz üzerinde de belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu noktada en son nazil olan sûrelerin birinde cennetteki en büyük mükâfatın Allah'ın rızası olduğuna vurgu yapılması bu yönde somuttan soyuta, bedensel ve maddi refah vaatlerinden manevi-bilişsel vaatlere doğru bir bilincin inşa edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Fakat Kur'ân Allah'ın rızasını nihai hedef olarak belirlese de herkesin bu bilinç düzeyine sahip olduğunu ya da olması gerektiğini düşünmek zordur. Hatta insanların genelının cennet tasavvurunu daha somut ve müşahhas nimetler üzerine inşa ettiği görülür. Bundan dolayı Gazzâlî (öl. 505/1111) cennet ehlinin çoğunun saf kimselerden oluştuğunu söylemiştir. Zira insanların çoğu gerçek mutluluğa yeme ve içme cinsinden nimetlerle ulaşabileceğini düşünür. Oysa gerçek mutluluk marifet cennetlerine erişmekle mümkündür.⁸⁰ Burada Gazzâlî Kur'ân'ın nihai hedef olarak gösterdiği bilinç düzeyine herkesin ulaşamadığını ve bu nedenle cennetin derece derece olduğunu söylemektedir.

⁷⁵ et-Tevbe 9/72.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 5/428.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/290.

⁷⁸ Buhârî, "Rikâk", 84 (No. 6173).

⁷⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420), 16/102.

⁸⁰ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, thk. Şeyh Muhammed Reşid Rızâ (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1984), 72.

Sonuç

Bu araştırmada Kur'ân'da zikredilen cennet tasvirleri, vahyin nüzul süreci açısından incelenerek yerel motiflerin bu tasvirler üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre Mekki sûrelerde daha somut ve müşahhas cennet tasvirlerine yer verildiği, Medeni sûrelerde ise somut tasvirlerin belirgin bir şekilde azaldığı, daha soyut ve mücerret temaların öne çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla cennet nimetlerini belli bir zirveye götüren merdiven olarak tasavvur ettiğimizde bu merdivenin ilk basamakları daha somut ve müşahhas; zirveye yakın basamaklar ise mücerret ve soyut nimetleri temsil etmektedir. Bu açıdan herkesten bu merdivenin zirvesine çıkmasını beklemek mümkün olmaz. Diğer yandan bu merdivenin ilk basamaklarının bizi zirveye ulaştırdığını varsaydığımızda tarihselci ve bâtinî birtakım yaklaşımlarda olduğu gibi bu aşamadaki somut cennet nimetlerini iptal ve ihlal eden acıklamalardan sakınmak gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü her bir aşama öncesini geçersiz kılmamakta bilakis ondan destek almakta ve zirveyi beslemektedir. Buna göre cennet nimetlerine yönelik somuttan soyuta doğru takip edilen tedrici yöntem birbirini destekleyen ve takviye eden bir çizgide gerçekleşmektedir. Bu yönüyle cennet tasvirlerindeki yerel ve tarihsel unsurların salt bir araç olarak kullanılmadığı, bilakis cennet hayatının nesnel gerçekliğine dair muhatapların zihin dünyasında kurucu bir rol oynadığı görülmüştür. Öte yandan cennet nimetlerindeki bu tedriciliğin muhatapların zihinsel gelişimi ve dönüşümüne paralel bir şekilde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Zira insanların geneli, soyut hakikatleri müşahhas ve somut figürlerden hareketle idrak edebilecek bir bilinç düzeyinde bulunurlar.

Müfessirler cennet tasvirlerinin yerel ve kültürel izler taşıdığına yönelik yorumlar yapsa da kanaatimizce çağdaş bazı araştırmacıların yaptıkları gibi bunu tarihselci bir okumaya hamletmek doğru değildir. Zira bu yerel ve maddi refah tasvirleri, ilgili anlatıların tarihsel nitelikte olduğunu göstermekten ziyade cennet hakikatinin zihinler tarafından kavranmasına matuftur. Nitekim müfessirler bir taraftan cennet tasvirlerindeki kültürel motiflere dikkat çekmekle birlikte bunların müteşâbih karakterde olduğunu ihmal etmemişlerdir. Zaten bizzat Kur'ân'ın kendisi, cennet tasvirlerinin müteşâbih ve mesel kapsamında olduğunu zikrederek bu konuda bir kavramsallaştırma ve tanımlama yoluna gitmiştir. Bu tanımlamaların Medeni sûrelerde yapılması da bu hususta bir tedriciliğin gözetildiğine işaret etmektedir. Bu noktada cennet tasvirlerindeki tarihsel ve kültürel izleri abartarak cennet hayatına dair kurucu etkisini gözden kaçırmamak gerekir. Çünkü şahit olamadığımız gaybî varlıkların gerçekliğine dair kavrayış, neticede şahit olunan tasvirler ve temsiller üzerine bina edilmektedir. Fakat bu anlatıları tamamen tarihsel ve kültürel bir zemine indirgemek, kendisinden haber verilen gerçekliği de tarihin içine hapsetme gibi bir anlayışı doğurabilir. Zira cennet hakikatine dair anlayış doğal olarak ona dair yapılan tasvirler üzerine bina edilmektedir. Bu tasvirleri ihlal ve iptal ettiğimizde cennetin bir varlık kategorisi olmaktan çıkarılıp tarihsel bir fenomene ya da zihinsel bir kurguya/mefhuma dönüşmesi kaçınılmaz hale gelebilir. Esasında bu durumun, sadece cennet tasvirleri ile sınırlı olmayıp Kur'ân'daki bütün gaybî anlatılar için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu bakımdan Medeni sûrelerde cennet nimetlerinin mesel ve müteşâbih olarak tanımlanması, bu nimetlerin yerel ve tarihsel bir yönünün olduğuna işaret etmekle birlikte bunları tamamen iptal ve ihlal eden

açıklamalardan sakınılması gerektiğine yönelik özel bir vurgu da içermektedir. Diğer yandan cennet nimetlerindeki yerel unsurlar, cennet hayatına dair somuttan soyuta doğru kurucu ve inşa edici bir etkiye sahip olmakla beraber aynı zamanda vahyin insanın algısıyla, sosyoloji ve kültürüyle kurmuş olduğu güçlü ve gerçekçi diyalogu da göstermektedir. Zira kültürü, insanın bu hayatta farklı açılardan yaşadığı ve tecrübe ettiği gerçeklik olarak gördüğümüzde, cennet nimetlerinde kültürel motiflerin zikredilmesi son derece anlamlı hale gelir. Öyle ki gaybî hakikatler de dâhil Kur'ân insanın içinde bulunduğu kültürel alışkanlık ve gerçekliklerle bir köprü kurmuştur. Bütün bu tasvirlerin odağında insan olduğu dikkate alındığında bunların, belli tarihsel algının ürünü değil, insanın evrensel bir gerçekliği olarak takdim edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum insanın zihnine, algısına ve düşüncesine dokunması itibariyle cennet tasvirlerine daha gerçekçi bir muhteva kazandırmaktadır. Çünkü cennet tasvirlerinde kişinin canının istediği her şeyin orada olduğunun belirtilmesi, herkese bir yönüyle kendi kültürel gerçekliğine ve tecrübesine göre cenneti inşa etme imkânı da tanınmaktadır. Dolayısıyla cennet örneğinde olduğu gibi kültürel alışkanlıkların insanın gaybî hakikatleri kavraması itibariyle kurucu bir etkisinin bulunduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Netice itibariyle Kur'ân'daki ahiret anlatılarında kullanılan yerel, tarihsel, kültürel ve bölgesel maddi ve bedensel tasvirlerinin evrensel ölçekteki tinsel, manevi, ruhi ve bilişsel değerleri süreç bağlamında nasıl inşa ettiğini inceleyen bu özlü çalışmanın akademik çevrelerde konuya dair bir farkındalık oluşturmasını temenni ediyoruz. Ayrıca bu konuda daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyduğunu da ifade etmek istiyoruz.

Kaynakça

- Adevî, Ebû Abdullâh Mustafa. *Vasfu'l-cenne*. Mekke: Mektebetü Mekke, 2010.
- Akıl, Leylâ. "Evsâfu'l-cenne ve'n-nâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm". *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'l-Kânûn* 24/2 (2022), 1186-1224.
- Aksoy, Soner. *Haber ve İnşâ Bağlamında Kur'an'da Haberler Olgusu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Aksoy, Soner. *Kur'ân'daki Haberler Neyin Habercisidir -İnşâ Bir Okuma-*. İstanbul: Kitabı Yayınları, 2023.
- Aksoy, Soner. "Mekkî-Medenî Süre Tespitinde Üslup ve Muhtevanın Önemi: İnsan Süresi Örneği". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (2018), 49-69.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Daru's-Sâkî, 2001.
- Beğavî, el-Ferrâ. *Me'âlimu't-tenzîl*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafâ Tîb el-Biğâ. Dimeşk: Dâru'l-Yemâme, 1993.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabiyye*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2012.
- Çağlayan, Reyhan. *Kur'ân-ı Kerim'de Cennet ve Cennetlikler*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Dindi, Emrah. *Kur'ân'ın Kültürel Antropolojisi Ahiret Anlatımları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.

- Dindi, Emrah. “Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne’de Âhîret Betimlemelerinin Kültürel - Antropolojik Yorumu”. *İmâm Mâtürîdî ve Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. ed. Hatice K. Arpağuş vd. 295-324. İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Düzenli, Yaşar. “Haberlerde Tedricilik ve Cinlerin Kulak Hırsızlığı Meselesi”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 22 (2010), 125-154.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru’l-muhît fi’t-tefsîr*. thk. Sıtkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1999.
- Erçin, Hatice Ece. *Medenî Dönem Hitaplarının Üslup Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Fidan, Ayşenur. *Kur’an Dilinde Mekki ve Medenî Âyetlerin Bütünlüğü*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2023.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Cevâhiru’l-Kur’ân*. thk. Şeyh Muhammed Reşîd Rızâ. Beyrut: Dâru İhyâi’l-Ulûm, 1984.
- Gözeler, Esra. *Kur’ân Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: Kuramer, 2016.
- Güven, Hilal Köşker. *Kur’ân-ı Kerim’de Süreç Açısından Gaybi Konularda Üslup Değişimleri - Cennet Örneği-*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Haleem, Muhammad Abdel. “Quranic Paradise: How to Get to Paradise and What to Expect There”. *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*. ed. Todd Lawson - Sebastian Gunther. 47-66. Brill: Brill Academic Publishers, 2017. https://doi.org/10.1163/9789004333154_005
- Hudarî, Muhammed. *Târîhu’t-teşrî’i’l-İslâmî*. Kahire: Dâru’-Tevzî ve’l-Neşri’l-İslâmî, 2006.
- Huseynî, Muhammed b. Ali. *el-Mushafu’l-Emîrî*. Kahire: el-Matba’atü’l-Emîriyye, 1925.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dârü’t-Tunûsiyye li’n-Neşr, 1984.
- İbn Ebü’d-Dünyâ, Ebû Bekr. *Sıfatü’l-cenne ve mâ e’addallâhü li-ehlîhâ mine’n-ne’ım*. thk. Ahmed Abdurrahîm. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1997.
- İbn Fâris, Ebü’l-Hüseyn. *Mu’cemü mekâyisi’l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1979.
- İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec. *Zâdü’l-mesîr fi’l-ilmî’t-tefsîr*. thk. Târik Fethî es-Seyyid. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kitabi’l-‘Arabî, 3. Basım, 1422.
- İşme, Şerif. *Kur’ân’ın Cennet Tasvirlerinde Arap Kültürünün Etkisi*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kara, Ömer. *Kur’ân’da Metafizik Bir Âlem: Cennet*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Karataş, Ali. “Çağdaş Tefsirde Mâtürîdî İzleri”. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin Prof. Dr. Bekir Topaloğlu Anısına*. ed. Hülya Alper. 439-471. İstanbul: İFAV Yayınları: 2018.
- Kotan, Şevket. “İnsan Sûresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hz. Peygamber’in Tebyin Sünneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (2023), 367-397. <https://doi.org/10.33415/daad.1213266>
- Kotan, Şevket. “Kur’ân’da Cahiliye Araplarında Ahiret İnancı”. *Cahiliye Araplarının Ahiret İnancı*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. 51-92. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Kotan, Şevket. “Mâ’ûn Sûresi Özelinde Bir Kur’ân Hermenötiği Denemesi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 803-822. <https://doi.org/10.18505/cuid.1162608>
- Kramsch, Claire. *Language and Culture*. Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Kur’ân Yolu*. Erişim 22 Haziran 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh. *el-Câmî’ li-ahkâmî’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfîş. 20 Cilt. Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed’ ve’t-târîh*. 6 Cilt. Mısır: Müessesetü’l-Hâneçî, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü’l-Hasen. *en-Nüket ve’l-uyûn*. thk. Seyyid b. Abdulkaksûd. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.

- Mukâtil b. Süleyman, Ebü'l-Hasen. *et-Tefsîrül-kebîr*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1423.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *en-Nâsih ve'l-mensûh*. ed. Muhammed Abdu's-Selâm. Kuveyt: y.y., 1408.
- Qian, Ailin. "Delights in Paradise: A Comparative Survey of Heavenly Food and Drink in the Quran". *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*. ed. Todd Lawson - Sebastian Gunther. 251-570. Brill: Brill Academic Publishers, 2017. https://doi.org/10.1163/9789004333154_012
- Oğuz, Esin Sultan. "Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı". *Edebiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (2011), 123-139.
- O'Meara, Simon. "Muslim Visuality and the Visibility of Paradise and the World". *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam*. ed. Todd Lawson - Sebastian Gunther. 553-565. Brill: Brill Academic Publishers, 2017. https://doi.org/10.1163/9789004333154_025
- Oral, Murat. "Tarihselci Kur'an Yorumunun Batınî Tefsir Anlayışıyla Diyalektik İlişkisi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ekim/October, 2023), 486-507. <https://doi.org/10.31121/tader.1332590>
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an'ın 'Cennet' Betimlemelerinde Yerel ve Tarihsel Motifler". *İslâmiyât* 4/1 (2001), 145-162.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*. thk. Safvân Adnân. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1992.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420.
- Rızâ, M. Reşid. *Tefsîrül-menâr*. 12 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 4. Basım, 2000.
- Seâlibî, Ebû Zeyd. *el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ali Muavviz - Âdil Ahmed Abdulmevcût. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418.
- Suyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- Taberî, Ebû Ca'fer. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Tanrıverdi, Hasan. "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2018), 595-601.
- Türcan, Talip. "Tedrîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Cones. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-A'lemî, 3. Basım, 1989.
- Watt, W. Montgomery. *Islamic Revelation In the Modern World*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1969.
- Williams, Raymond. *Culture and Society: 1780-1950*. Middlesex: Penguin Books, 1958.
- Yıldırım, Hüseyin. *Kur'an'da Cennet ve Cehennem Tasvirleri*. Van: Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbuhû*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Mustafâ Hüseyin Ahmed. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2. Basım, 1987.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Zerzûr, Adnân Muhammed. *Ulûmu'l-Kur'an*. Dimeşk: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1981.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Halep: Matba'atü İsâ el-Bâbî, 2. Basım, ts.

